

буджувати правосвідомість російської інтелігенції і визвати його до життя і діяльності»<sup>1</sup>. Це завдання є актуальним і в наш час, адже реальні зміни можливі у нашому житті тоді, коли «правосвідомість... стане будівником і творцем нашого суспільного життя»<sup>2</sup>.

*Надійшла до редколегії 20.10.96.*

## Трибуна докторанта

*А. М. СТАТІВКА, доц. НЮА України*

### ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ДОГОВІРНОЇ СВОБОДИ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Правові проблеми договірної свободи в умовах формування ринкових відносин набуло особливого значення. Головна наукова проблема полягає в оптимальному визначенні рамок договірної свободи в системі АПК, оскільки в ній діє різноманітний суб'єктивний склад, що обумовлений кооперативним характером діяльності підприємств, специфікою аграрного виробництва, залежного в достатній мірі від природно-кліматичних умов. Крім того, чимало сільськогосподарської продукції, внаслідок природного характеру відноситься до продукції, яка швидко псується, що значно відбивається при встановленні умов договорів. Присутні й інші соціально-економічні чинники, які впливають на аграрне виробництво і повинні враховуватися при встановленні договірних відносин.

Перш ніж розпочати говорити про договірну свободу, слід з'ясувати загальне поняття свободи. На думку соціологів, свобода відноситься до соціального поняття. Свобода визначається як можливість і здатність діяти у відповідності зі своїми інтересами та метою, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. Але діяльність людей в багатьох випадках регулюється правом, яке визначає міру дозволеної поведінки відповідних суб'єктів права. Отже, свобода соціальних суб'єктів пов'язана також із правовими наказами держави. Зазначене повністю відноситься й до свободи договірних суб'єктів.

<sup>1</sup> Кистяковский Б. А. В защиту права. С. 143.

<sup>2</sup> Там же.

Але в реальній життєвій дійсності свобода взаємодіє з багатьма чинниками об'єктивного і суб'єктивного порядку. З однієї сторони, договірна свобода визначає, що ніхто не може бути примушений до заключення договору, з іншої в ринкових умовах все ж таки зберігається монополізм окремих суб'єктів, які можуть знаходитися у веденні держави або діяти самостійно.

Згідно із загальним правилом, принципом договірної свободи є заключення договору будь-якого змісту з метою реалізації своїх індивідуальних інтересів. У минулому, як відомо, існували положення, за якими будь-які договори заключались на основі типових договорів, які розробляються відповідними компетентними державними органами. При цьому упорядники типових договорів нерідко переслідували реалізацію відомчих інтересів на більш вигідних умовах у порівнянні з інтересами аграрних підприємств, що визивало незадоволення останніх. В типових договорах багато положень носили імперативний характер обов'язковий для сторін. Диспозитивних приписів в таких договорах існувала незначна кількість, що обмежувало договірну свободу. Зараз багато типових договорів втратили своє значення за різними обставинами. У зв'язку із цим виникає питання: чи потрібно відроджувати розробку типових договорів в системі АПК для формування взаємовідносин сторін в різних сферах діяльності аграрних підприємств і організацій, які їх обслуговують? В умовах розвитку ринкових відносин типізувати договори недоцільно, так як положення типових договорів нерідко обмежували свободу договірних суб'єктів як при заключенні, так і при виконанні договору.

Разом з тим в системі АПК зустрічаються чимало досить складних суспільних відносин, належне оформлення котрих викликає труднощі у аграрних підприємств. Тому передбачається можливим розробка зразкових (рекомендаційних) договорів в деяких сферах виробничо-господарської діяльності і товарного обігу. Отже, зразкові договори сприяють появі дійсної договірної свободи, що важливо для забезпечення нормального аграрного виробництва. При цьому договірна свобода здійснюється в рамках існуючих загальних правових приписів і встановленого правопорядку.

Ще в дореволюційній правовій літературі правильно відмічалось, що договірна свобода не може бути обмеженою<sup>1</sup>. Але межі цієї свободи навіть в нормальних умовах ринкових відносин повинні юридично обкреслюватися навіть в загальних рисах. Перш за все договірна свобода не має бути на-

<sup>1</sup> Див.: Покровский Н. А. Основные проблемы гражданского права. СПб., 1917. С. 213.

правлена на шкоду інтересів іншої сторони у відкритій або прихованій формі.

Договірна свобода не повинна бути направлена також і на ушкодження інтересів держави і встановленого нею порядку при регулюванні договірних відносин. Можливі випадки, коли держава вносить відповідні зміни у певні нормативні акти, що регулюють суспільні відносини в системі АПК, які дещо обмежують свободу договірних суб'єктів. Причому держава має право встановлювати нормативні приписи, що регулюють більш складні відносини. В такій ситуації договірна свобода обмежується, тому що сторони не можуть не враховувати встановлені зміни й доповнення. Принцип верховенства правових приписів повинен бути пріоритетним у порівнянні з думкою сторін.

Зараз визначається, що державою регулюються соціально-орієнтовані ринкові відносини. Держава регулює те, що не повністю спрацьовує в ринковій системі, що не входить до поняття вільного ринку. Тому держава вносить в ринкову систему певний правовий порядок, планування, системний підхід враховуючи інтереси своїх громадян та інших осіб<sup>1</sup>. Разом з тим держава повинна по можливості не йти шляхом різного обмеження договірної свободи, необхідно враховувати всі чинники: характер договірних відносин, суб'єктний склад даних відносин, об'єкти договорів та ін. Особливу допомогу може надати практика, яка складається, результати її аналізу, тенденції розвитку договірних відносин у сфері АПК.

Свобода договірних суб'єктів проявляється в різних аспектах. Перш за все це стосується вибору, виду договору, наприклад, який договір — купівлі-продажу або комісії — краще використовувати при реалізації певної сільськогосподарської продукції. В цьому питанні також проявляється не тільки повна свобода продавця та покупця даної продукції, а ще й посередника (комісіонера). Те ж саме можна сказати й про договір поставки або купівлі-продажу матеріально-технічних засобів для аграрних підприємств. Самі сторони вільні у виборі будь-якого виду договору, якщо останній за характером суспільних відносин найкращим чином забезпечать реалізацію інтересів договірних партнерів. В зазначених договорах сторони мають можливість передбачити всі питання різнопорядкового характеру, що пов'язані єдиною господарською метою. Головне тут полягає в тому, щоб сторони мали чітке уявлення про вид договору, який заключа-

<sup>1</sup> Див.: Павловський М. Между крайностями — золотая середина (Голос України. 1996. С. 5).

ється, з тим щоб у разі спору можна було б звернутися до тлумачення положень договору зі всіма впливаючими наслідками. В такій ситуації спочатку встановлюється воля сторін, а потім вже волевиявлення договірних суб'єктів. Вибір договору в умовах ринку набув актуального значення, оскільки реалізація інтересів сторін має залежність від виду договору, в якому вказуються умови договору, права й обов'язки сторін та інші правові положення, від їх виконання залежить задоволення сторін.

Важливого значення в договірній свободі набуває визначення умов договору у відповідності із законодавством. Умови договору можуть бути істотними і менш істотними, вони входять до складу змісту договору, а права і обов'язки сторін виступають правовою формою договору. Саме умови договору і права, і обов'язки сторін складають зміст договору. Також умови договору представляють собою межі діяльності договірних суб'єктів в процесі заключення і виконання договору. Тому свобода у визначенні умов договору дуже важлива: тільки сторони в договорі можуть оптимально встановити умови договору в разі своїх взаємних інтересів. Але не слід робити висновок про те, що сторони не обмежені ніякими правами, встановленими законодавством. Завжди слід пам'ятати про те, що існують державні інтереси, які відображають загальнонародні інтереси, тому самі сторони повинні перш за все враховувати дану обставину. Умови договору кожного виду відрізняються різноманітностями, що диктує необхідність встановлення свободи договірних суб'єктів у виборі умов договору. Ніхто так добре не розуміється на умовах договору як самі суб'єкти. Отже є об'єктивна передумова забезпечення договірної свободи.

До змісту договору входять не лише його умови, але і права, і обов'язки сторін. Договірна свобода повинна бути поширена і при встановленні самими сторонами прав і обов'язків, які визначають міру можливої та потрібної поведінки договірних суб'єктів. Якщо оптимально встановлені умови договору, права і обов'язки сторін, то можна вважати, що договірна мета сторін та їх інтереси будуть реалізовані, а це є головним для сторін в умовах розвитку ринкових відносин. Якщо зміст договору розглядати як сукупність його умов, а також права і обов'язки сторін, тоді матеріальну основу складають саме умови договору, а юридичну форму зазначених умов права і обов'язки договірних партнерів. Отже, зміст будь-якого договору утворюють два названих і нерозривно пов'язаних між собою елементи. Слід також мати на увазі, що при збереженні єдності зміст договору, кожний його елемент має відносну самостійність. Не можна, скажімо, за-

тверджувати, що умови договору і права, і обов'язки сторін — поняття тотожні, хоча вони й взаємопов'язані як складові змісту договору.

Згідно із загальним визначенням договір у суспільному житті виступає правовою формою певних суспільних відносин. Як вже зазначалось, матеріальний зміст в договорі складають його умови, що передбачають оптимальне встановлення відповідних прав і обов'язків сторін. Таким чином, вирішальна роль належить умовам договору, саме вони обумовлюють необхідність визначення прав і обов'язків сторін в такому аспекті. Як видно, права і обов'язки сторін виконують подвійну роль: утворюють юридичну форму умов договору, водночас у поєднанні з умовами договору складають його зміст. Дане співвідношення виглядає складним, але воно існує в реальній дійсності у системі договірних відносин, тому з таким співвідношенням необхідно рахуватися при визначенні прав та обов'язків.

В загальній формулі свобода встановлення самими сторонами взаємних прав і обов'язків в договорі характеризуються тим, що договірні суб'єкти за своїм розглядом взаємною згодою встановлених умов визначають права і обов'язки, які включають в договір. При цьому межі прав і обов'язків встановлюються в тому напрямку, який би оптимально забезпечив реалізацію їх договірних інтересів. Важливо також не лише визначити сукупність прав і обов'язків, але і забезпечити їх чітке формування з тим, щоб у випадку виникнення розбіжностей можна було б визначити істинну волю сторін, її направленість і однозначне розуміння кожної правоможливості і кожного обов'язку. В процесі виконання договорів можливе виникнення ситуації, коли слід внести відповідні корективи у зміст першочергових прав і обов'язків. Тут також повинна бути свобода сторін в уточненні своїх прав і обов'язків без будь-яких примушувань, що впливають від однієї з договірних сторін або ж від інших осіб, котрі прямо або непрямо заінтересовані у зміні будь-яких правоможливостей або обов'язків. Якщо таке навіть і відбувається, тоді угоду в даній частині може бути визнано недійсною за нормами цивільного права.

Корективи, які вносяться в права й обов'язки сторін, не повинні бути направлені на ушкодження інтересів іншої сторони у договорі, інших осіб, які є учасниками договору, держави. Слід мати на увазі, що договірна свобода в умовах ринку не повинна розумітися як стихійна, необдумана дія. Напроти, ринкові відносини, розуміючи свободу дій суб'єктів цих відносин, передбачають свободу в межах державного правопорядку. В іншому разі свободна стихія в договірних відносинах може привести, а нерідко і приводить, до свавілля,

невпорядкованості відносин, що регулюються, та ін.

Особливого значення у договорах зараз набуває встановлення відповідальності за порушення договірних обов'язків. В разі того, що договори використовуються головним чином для реалізації матеріальних інтересів, в них необхідна оптимально припустима свобода договірних суб'єктів за всіма основними питаннями, включаючи й відповідальність.

Питання про свободу договірних суб'єктів, визначення обмежень відповідальності за порушення взятих на себе обов'язків в літературі завжди широко обговорювалися. Були висловлені різні думки: одні автори дотримувались точки зору, що самі сторони не взмозі вирішувати питання відповідальності за порушення договірних умов, оскільки це приводить до взаємного амністування, інші вважали, що договірні суб'єкти взмозі встановлювати майнові санкції за неналежне виконання договору. Перша точка зору відображала адміністративний метод управління економічними питаннями, який був широко розповсюдженим на той час. Інша думка відображає більш всього ринкові умови.

Але не слід впадати в крайності. Безперечно, в період формування ринкових відносин договірні суб'єкти взмозі за взаємним узгодженням встановлювати майнові санкції за певні порушення договірних обов'язків, але про це повинно бути чітко сказано в договорі, так як договір зараз є основним документом, який встановлює взаємовідношення сторін. Причому в процесі розгляду договірного спору в частині застосування відповідальності судові органи будуть керуватися перш за все положеннями договору. Якщо ж в договорі сторони за недбайливістю не встановили санкції, слід виходити із приписів законодавства. Наприклад, одна сторона вчинила шкоду іншій, в такому випадку винна сторона зобов'язана відшкодувати її за загальними нормами цивільного законодавства. Виникає питання: чи вправі сторони взагалі не встановлювати ніякої відповідальності в договорі?

З позиції загального підходу до розуміння договірної свободи в умовах ринкових відносин вказаний варіант можливий, оскільки якщо не встановлено відповідальності в договорі, то це залежить від багатьох чинників. Зокрема, якщо ж сторони тривалий час знаходяться в договірних відносинах, сумлінно виконують взаємні обов'язки, дотримуються всіх партнерських умов, інакше кажучи, взаємовідношення базується на довірчих основах, тоді нема необхідності встановлювати майнові санкції, котрі для таких договірних партнерів будуть принизливими. Таким чином, встановлювати або не встановлювати санкції за неналежне виконання договору — право самих сторін. Якщо виникає підозра у порядності до-

говірною партнерства, тоді вправі встановлювати діючі санкції за можливі порушення договірних обов'язків.

Юридично правильне оформлення договорів — важливий захід сторін при заключенні і виконанні договорів. У більшості випадків, як показує практика, договора в системі АПК заключаються правильно, умови договорів визначаються чітко і повно, права і обов'язки сторін викладаються зрозуміло. Але зустрічаються договори, де недостатньо чітко визначені вид договору, умови, права і обов'язки сторін, що породжує невизначеність деяких важливих питань і виникнення розбіжностей між сторонами. В таких випадках особливого значення набуває тлумачення договорів судовими органами. В російському дореволюційному законодавстві передбачалось тлумачення договорів, були визначені наукові дослідження за даним питанням. Так, Г. Ф. Шершеневич відзначав, що законодавство того часу передбачало буквальне тлумачення, тобто зміст договорів визначався за словесним значенням, якщо навіть за всіма обставинами було зрозуміло, що зміст договору не відповідає дійсному наміру контрагентів. І лише в разі важливого сумніву, що був викликаний словесним значенням, законодавство надало право суду в'яснити зміст договору, виходячи з намірів сторін та їх совісті. На відміну від російського законодавства французьке законодавство встановило головне правило тлумачення договорів, згідно якому при тлумаченні договорів необхідно виходити із загального наміру сторін<sup>1</sup>. У післяреволюційному законодавстві тлумачення договорів не передбачалось. Тому суди виходили з норм ЦПК, котрі зобов'язували суди до всебічного в'яснення дійсних взаємовідносин спірних сторін, до встановлення дійсного тексту договору, що буде заключений сторонами. Під цим кутом зору в літературі підтверджувалась можливість тлумачення угод.

У зв'язку із застосуванням можливості тлумачення договорів виникає теоретичне й практичне запитання: чому надавати перевагу — дійсному наміру сторін чи письмовому документу (договору)? Відомо ще з часів давньоримського права, що при заключенні договору повинна існувати свобода волі (внутрішнього стану) договірних суб'єктів, яка потім оформляється відповідним договором або контрактом, або ж певним письмовим правочином. У більшості випадків воля і волевиявлення співпадають, що характеризується договір наближеним до ідеального правопорядку. Але можливі ситуації, коли не завжди співпадає воля й волевиявлення, наприклад, в результаті збігу важких обставин для однієї сторони, вна-

<sup>1</sup> Див.: Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. К., 1902. С. 445—446.

слідок обману, психічного та іншого насильства, погрози, недостатньо грамотного юридично оформленого договору та ін. (ст. 57 ЦК України).

Передбачається, що при всій важливості письмового викладення загальних засад договору пріоритет при тлумаченні договору слід надавати дійсній волі сторін, й тільки при неможливості встановити дану обставину слід керуватись письмовими положеннями договору. Правда, в діючому ЦК України поки що немає правових приписів про можливість тлумачення договорів судовими органами. Але перехід до ринкових відносин обумовив необхідність нормативного закріплення тлумачення договорів, оскільки договір в ваш час є основним документом, який визначає взаємовідносини сторін. Бажано, щоб в новому ЦК України була спеціальна стаття, яка б передбачала тлумачення договорів. Це явилось б елементом вдосконалення правової основи договірних відносин.

*Надійшла до редколегії 22.11.96*

## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

### ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ПРАВознавства

9—10 жовтня 1996 р. у Києві в приміщенні Київського регіонального центру Академії правових наук України відбулась міжнародна науково-теоретична конференція «Проблеми методології сучасного правознавства», яка була організована Академією правових наук України, Національною юридичною академією України ім. Ярослава Мудрого, Інститутом держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, юридичним факультетом Київського національного університету ім. Тараса Шевченка при підтримці Української Правничої Фундації.

У вступному слові на пленарному засіданні голова Організаторського комітету конференції — Президент АПРН України **Таций В. Я.** — звернув увагу на актуальність дослідження методологічних засад сучасного правознавства, включаючи такі аспекти методології права, як взаємодія юридичної теорії та практики; взаємодія теорії держави і права з філософією, соціологією, логікою права; системне пізнання права.

З офіційними привітаннями до учасників конференції звернулись Голова Верховного Суду України **В. Ф. Бойко**, Голова Комісії Верховної Ради України з питань правової